

СТОЧАРСТВО НА КОМОВИМА

Природне особине Комова

Комови се састоје од Кучког (2484 м) и Васојевићког Кома (2460 м). Први има динарски правац, а други се пружа меридијански. Комови се издижу са високих површи, које су развијене на Су, Зу и Ју. Они претстављају орографски чвор, од кога се рачвају гребени, разуђени дубоким долинама.

Комови су састављени од палеозојских шкриљаца, који чине основу, док преко њих леже местимице тријаски кречњаци, дебели три до четири стотине метара. У дилувијуму Комови су били под интензивном глацијацијом. Циркови су развијени на свима странама, и урезани су у кречњачку масу. Врхови између њих су врло оштри. Морене су местимице претрпане урнисима и знатним делом однесене, као у изворишту Перућице. Оне су од велике важности за сточарска насеља. Састављене су често од глине и песка, те су обрасле травом. Оне не пропуштају воду, и влажне су; међу њима су честа језерца.

Циркови кучки су од великог значаја за положај сточарских насеља. Цирк изнад катуна Царине оивичен је одсецима, и према Југу отворен. Уз обод цирка су велике плазине, а испод њих по дну цирка многобројни моренски бедеми. Велики цирк Међукомље окренут је Северу. Глечер који је полазио одавде ишао је према Северу, и скретао на СЗ. Он је проширио долину Љубаштице. У овој се долини не могу наћи морене. У цирку је доста снежаника који се одрже преко целог лета. Велики један цирк лежи на Западу и отворен је према реци Опасаници. У дну његовом је језеро. Према Опасаници су морене добро очуване.

Комови претстављају значајну климатску границу. Они заклањају кучке пределе на Југу од северних ветрова, али они и спречавају да топлији климатски утицаји са Јадранског Мора продиру даље према Северу. Јужни ветар доноси кишу, а преко зиме велике количине снега; оне се нагомилавају у вртачама. Снег понекад достигне висину од 4 метра.

Као што су Комови орографски, исто су тако и хидрографски чвор. Од њих полазе многобројни потоци и реке у свима правцима. Комови претстављају врло изразито развође између Црног и Јадранског Мора. Комови су изворна област Таре и Лима. Све реке и потоци имају довољно воде преко целог лета. Зона на Југу, која чини прелаз између карсног и шкриљастог земљишта, одликује се језерима. Осо-

бито је од значаја језеро Рикавац, које добија воду од снежаника и циркова, и затим Букумирско Језеро. На овим језерима кучки сточари напајају своја стада; то су једина напојишта у нижем делу комских планина. Многобројни бојеви између Куча и Арбанаса око ових језера најбоље доказују њихову важност за сточаре.

Најнижи огранци Комова обрасли су листопадном шумом (храст, јасен, граб и др.). Изнад храстове је појас букове шуме; она се негде меша са храстовом, а негде се пење тако високо да се меша са четинарском. После букове шуме долази појас четинара; они су ретко сами, већ су измешани са листопадном, поглавито буковом шумом. Изнад букове и четинарске долази зона закржљалог дрвећа — „шибуће”; затим летње паше, а на најнижим висинама су планинске пустиње: голи крш са снежаницима.

Раније и садашње сточарство

Раније је сточарство у овим крајевима било врло развијено, и код Куча и код Васојевића. Како су и једни и други стално водили борбу с Турцима, то су се радије одавали сточарству; као сточари имали су само покретну имовину, коју су увек могли склонити испред турских најезда. Поред тога бавили су се сточарством и због оскудице у зиратној земљи; велики кучки предели су кршевити, те је земље за обрађивање врло мало, док су пашњаци на планинама врло пространи. Не имајући довољно сена да зими исхране велика стада, сточари ових крајева често су сјављивали стоку у Босну, Посавину и Поморавље. Та су кретања појачавана за време сушних година. Тада се у поменуте крајеве ишло са великим буљуцима стоке. Стока се кретала низ Врмошу ка Плаву и Гусињу, затим долином Лима ка Вишеграду, и низ Дрину ка Посавини. Неки Лијеворечани и Братоножићи гонили су стоку долином Таре. Било их је који су ишли са лимским сточарима преко Пештери на Сјеницу, и даље преко Краљева за Поморавље. На зимовнику су остајали до почетка пролећа, и тада су се враћали на своје пашњаке. Путовања су трајала по неколико дана. Ова привремена сточарска кретања често су доводила до коначних исељавања, јер су сточари, наставши погодно земљиште за обрађивање, тамо и остајали.

Овим су кретањима много нашкодиле политичке границе. Кад су, са образовањем Србије и окупацијом Босне и Херцеговине, настале нове политичке границе, ова су сточарска кретања знатно ослабила, или сасвим престала. С друге стране било је сточарских кретања из ових крајева и у приморје. Кучки сточари су с пролећа гонили стоку у долине Зете и Мораче и напасали је око Подгорице и Скадарског Језера. Отуда су се враћали почетком лета. Најзад, неки су сточари могли укосити потребну количину сена; ти су се задржавали скоро целе зиме у свом крају. Бивало је, да Кучи и Леворечани, у оскудици сточне хране, крећу стоку на зимовник у долину Лима,

Доцније, а особито после рата, сточарство је знатно опало. И деоба задруга је утицала на опадање сточарства. Али је сточарству највећи удар задат ратовима и ратним последицама. За време Балканског и Светског рата црногорска влада била је реквирирала стоку за војску, и затим је, за време окупације, аустроугарска војска скоро уништила сточарство. Сточарство је опало и услед новог начина живота. Становништво се сада одаје земљорадњи, која је раније била слабо развијена; сада се, међутим, на странама увала и брда виде њиве, ограђене сувомеђином. Ипак сточарство и сада превлађује у привредном животу овог краја, а нарочито у кучкој области; једино су стада знатно смањена. Али ови сточари, сем своје, исхрањују и туђу стоку. Познато је да су кршни предели у Старој Црној Гори сиромашни травом и водом; због тога поједини сточари одлазе у Стару Црну Гору и Љешанску Нахију и отуда изгоне стоку, коју напасају и искоришћују преко лета; ово се раније много више радило. Неки узимају опет стоку „на ћесим” тј. узимају овце и добијају од њих млеко, јагњад и вуну.

Сточарска кретања

На Комове издижу са стоком сточари оближњих крајева, и то Васојевићи (од Андријевице, Матешева и Лијеве Ријеке), затим Кучи и Братоножићи, а често и сточари из Зете, Старе Црне Горе и Приморја. Ова су кретања у вези са климатским приликама, стањем воде, и променама вегетације током године, а циљ им је што боље искоришћавање пашњака. Сточари из поменутих крајева имају скоро сви по неколико катуна — „планина” — у које издижу у разна доба године. Катуну су негде ниско, а негде врло високо. Мада су планине општи племенски комун, ипак су поједина братства стекла право да могу имати катуне на одређеним местима, док остало земљиште служи као општи комун. У средње и више „планине” сме се излазити само договорно и заједнички. Према томе постоје привремена насеља на трима висинама: у ниским и средњим задржавају се сточари с пролећа и у јесен, док су у високим крајевима у лето.

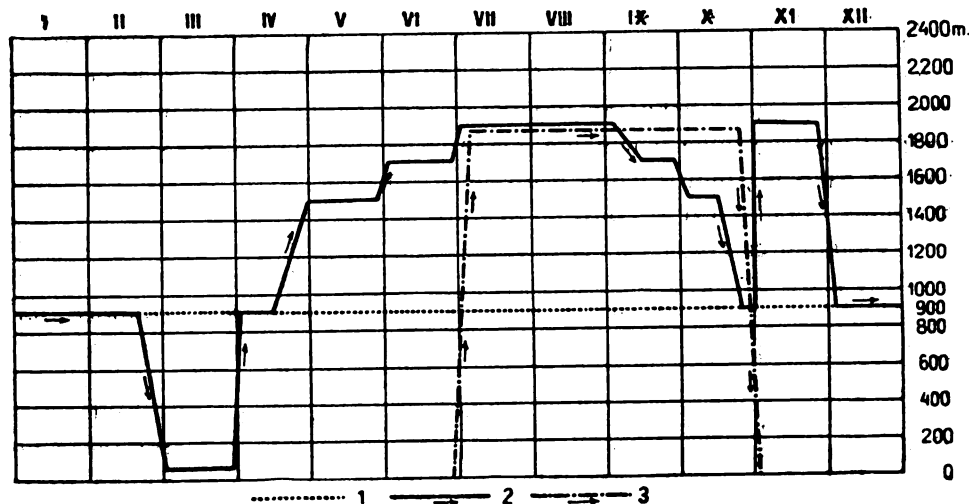
На јужној страни Комова, особито у Кучима, услед утицаја медитеранске климе, пролеће наступа раније, те се земљиште раније засеје, и ливаде раније забране; сточари се тада склањају у оближње катуне, недалеко од села. Ово склањање бива обично у другој половини априла. На тим ниским катунима остаје се обично до почетка јуна, а после се креће у средње катуне на Широкар, Језера, Торач, Рикавац, Коштицу и др.; ту се остаје до краја јуна и почетка јула. Кад и у овим катунима нестане траве, или бар она омањи, тада се сточари скупе и уговоре издиг на највише катуне.

Док се у ниске и средње катуне може несметано јавити стока, дотле на високе катуне не смеју ићи један без другог. Кучи имају троја кретања, Васојевићи, с једне и друге стране Комова, као и Бра-

тоножићи двоја. Ово долази услед тога, што су Вasoјевићи насељени у непосредној близини Комова, и њихова села Баре, Кути, Коњуси, Лијева Ријека и др. допиру високо и скоро се мешају са катунима.

Вasoјевићи издижу раније на катуње, обично десет до петнаест дана пре Куча, али ипак не пуштају своју стоку на кучку испашу; сматра се за преступ ако стока једног катуна пређе у испашу другог катуна. У томе се случају ухваћена стока тера кући као своја. Кучи су у 19 веку саградили испод Царина млин од новаца које су наплатити од Вasoјевића за поменуте преступе.

И сада има сточара из Бара и Улциња који издижу на Комове. Они се крећу крајем јуна, и на Комове стижу почетком јула. Лети напасају своја велика стада по Комовима, а средином или крајем октобра сјављују их у приморје на зимовник. Њихова кретања и путовања

Сл. 1. *Сточарска кретања на Комовима.*

1 = Висина села; 2 = кретања кучких и вasoјевићких сточара;
3 = кретања приморских сточара.

трају по неколико дана, јер је пут, који ови сточари прелазе, дуг 170 км. Ова кретања најбоље показују колико су средоземно-карсне области оскудне у паши, и колико су за њих важне високе планине.

На високим катунима сточари се баве обично до септембра или октобра. Ако се крену раније са високих катуна задржавају се у средњим и ниским, и одавде се спуштају у села. У селима сточари остају око месец дана, па се средином октобра враћају поново на високе катуње. Овај се издиг зове „повратци“; у повратцима се баве обично месец дана. Тада са стоком издижу само одрасли чобани; њих тек снег примора на спуштање.

Оваква су кретања кучких сточара, док вasoјевићки сточари, којима су Комови близу, силазе одмах у ниске катуње или у села. Они здижу с планине раније, и у ниским катунима имају обично имања

која ђубре и обрађују. И они се враћају у повратке. За зимницу припремају сточари сено, а кад је година сушна, онда секу лист и четинарску шуму. Зимом је посао око стоке врло тежак, и тада чобанима помажу и остали укућани. Стока се већином држи у великим авлијама, које су оплетене од прућа. Кад је зима дуга и оштра, сточари кучки, братоножићки и лијеворечки крећу у доњу Зету и Морачу — на „Гемовско” — и ту напасају своја стада. Отуда се враћају око Ђурђевдана, и одмах крећу на планину. Некад се удруже по двојица или тројица сточара у супашу. „Супоници” деле мрс према броју музара. Ово се раније много више чинило но данас.

Катуни

Високи катуни везани су некад за морене у цирковима, као катуни Царине испод Кучког Кома. Често су катуни у широким глацијалним валовима. Они леже обично на раменима валова. Најзад неки катуни леже на циркусним терасама. Са свих ових положаја могу се лако изгонити стада на пашу до највиших врхова. Катуни су поглавито на додиру шумске зоне и испаше. Овде су често извори, а са оваких положаја лако је доћи и паши и шуми. Када је време непогодно сточари склањају стада у густе горе.

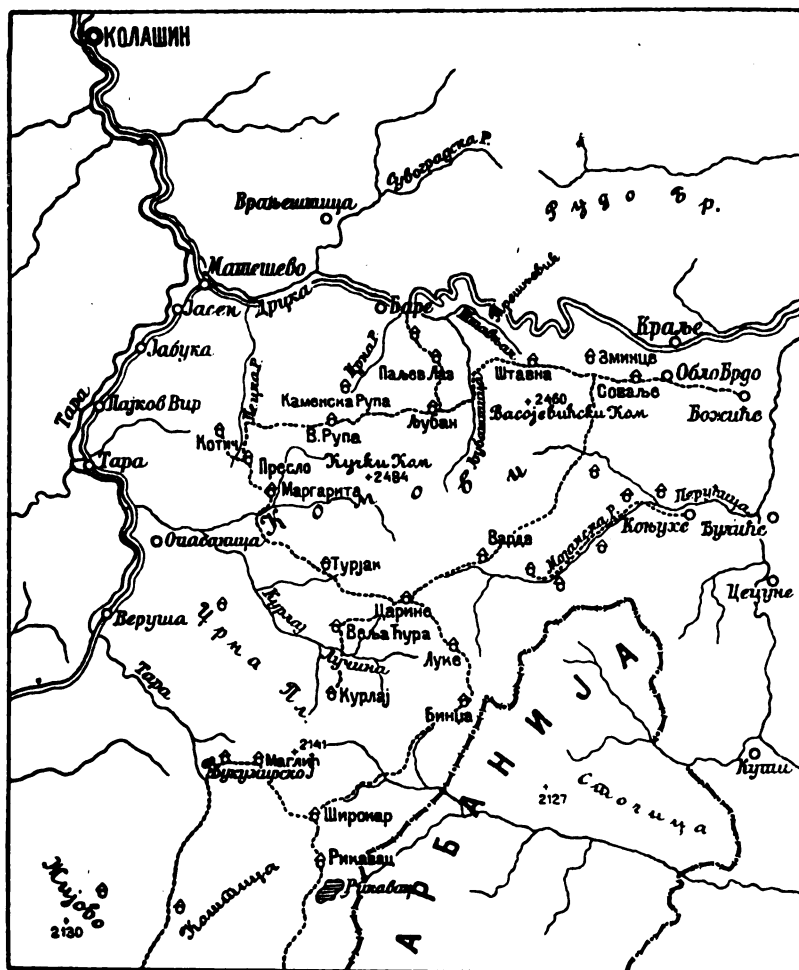
Станови се граде обично од великих и дугачких подница, које се покрију даскама. Овакве станове граде Васојевићи, и зову их становима или колибама. Неки Кучи и Братоножићи граде дубироге или савардаке. За њих се озидва камени круг, на који се ставе дугачке букове мотке, чинећи купу; оне се покрију сеном. Близу стана су торови где леже овце, говеда и козе. Поред тора је станак — кућер — који је подигнут на саоницама и покривен даскама. У њему спава чобанин који чува стоку ноћу. Поред стана су још: станак за телад, јаганчар и др.

Кучке колибе („гладе”) потпуно су друкчије. Испод самог Кома, у дну царинског цирка такве гладе су направљене од сувомеђине. Високе су обично по један до један и по метар, и покривене даском. Док се станови од дрвета преграђују на два дела (на станак и мљекар), дотле се камене гладе не преграђују. У гладама се купи смок, свршавају сви послови око њега, и спава. Поред глада су торине (торови), такође од камена.

Пошто је граница арбанска у близини, то се катуни често мењају и напуштају. Катун Бинца, на пр., био је близу границе, и Кучи су га напустили. Оваквих случајева има више.

Јасну границу између сталних и привремених насеља тешко је повући. Својим радом и крчењем сточари су земљорадњу високо изнели. На источној и северној страни Комова она се пење до висине од 1.600 м. Овде је данас село Врањештица, које је до 1880 године било катун. Услед оскудице у зиратној земљи и услед крчења он је претворен у село. Док се на северној и источној страни Комова зем-

љорадња и села пењу доста високо, дотле је на јужној страни Комова граница између катуна и села много јаснија. Ово долази због тога што су северно и источно од комских врхова блага била и површи, док се према Југу Комови спуштају врло стрмо. Сем тога кучка села су даље од Комова него васојевићка. По свом ослобођењу покушали су и Кучи да сеју жита у планини, али им је то црногорска влада забранила,

Сл. 2. Кашуни на Комовима.
Размер 1 : 300.000

имајући у виду, да Кучи, због великих стада, требају планине и пањнаке; сем тога, због непосредне близине арбанашке границе овде је било опасно задржавати се.

Значај сточарства

Као и на Бјеласици, тако се и на Комовима више гаје овце. Оне становништву доносе највише користи, привикнуте су клими ових

крајева, и лако се крећу из нижих у више регионе или обратно. Васојевићке овце су боље но кучке и братоножићке. Поред оваца гаје се говеда, козе и коњи. Од овчјег, козјег и крављег млека прави се сир, кајмак и масло. Од оваца се добија вуна и јарина. Известан део вуне се продаје. Боља је вуна васојевићких, а гора кучких и братоножићких оваца. С пролећа се продају јагњад, и за добивени новац купује се жито и друге потребе. Богатији чувају јагњад преко лета, па их у јесен продају у Подгорици или их терају у Котор. Поред тога продају се и овце, говеда и козе, и добивеним новцем подмирују се друге потребе.

Сточари често напасају јалову стоку по Комовима, па је угојену у јесен продају. Сточари су некада гонили стоку у Скадар; она се одатле извозила Бојаном и ишла у Италију и Грчку. Стока се гонила и у Котор, и одатле је ишао извоз за Италију и Аустрију. На ову је страну ишла трговина стоком стога, што је на Северу и Истоку била турска граница. Сада је трговина стоком упућена на оближње вароши: Подгорицу, Колашин, Андријевицу и Беране.

Михајло Б. Пајковић.

RÉSUMÉ

L'ÉLEVAGE DANS LES KOMOVI

Les Komovi sont de hautes montagnes et, sur leurs versants, se trouvent de nombreux cirques. Les Komovi représentent un noeud orographique et hydrographique et ils constituent la frontière climatique entre la région méditerranéenne et celle du climat continental tempéré. Le pied des Komovi, qui est formé de schistes, est couvert de forêts et de pâturages; c'est ce qui fait qu'il s'y trouve beaucoup d'eau. Ces conditions ont contribué au développement de l'élevage des bestiaux; il est à noter que cet élevage était beaucoup plus développé auparavant. Pendant les années où il n'y avait pas de foin, les éleveurs de bestiaux étaient obligés de conduire leurs troupeaux en hivernage, ceux de la vallée de Lim en Bosnie, et ceux de Kući et de Bratonožići dans les vallées de la Zeta et de la Morača. Après la guerre, l'élevage des bestiaux a diminué; la cause de cette diminution est due à la division de la zadruga, aux guerres successives, de même qu'au nouveau genre d'activité humaine.

Actuellement, sur les Komovi montent, d'une part, la tribu des Vasojevići de la vallée du Lim et de la Lijeva Rijeka et, d'autre part, les éleveurs de bestiaux de la tribu des Kući et de celle des Bratonožići. Les uns et les autres montent progressivement et descendent, recherchant des pâturages et de l'eau pour leur bétail. Les Kući se déplacent trois fois par an; les Vasojevići deux fois. Sur les Komovi montent aussi, avec leurs troupeaux, les éleveurs des environs de Bar et d'Ulcinj, de même que ceux de l'ancien Monténégro. Les Vasojevići enferment leur bétail en hiver dans les étables ou dans les rez-de-chaussée de leurs maisons dont ils couvrent le sol de foin,

pendant que les Kuči établissent souvent leur quartier d'hiver dans la basse Zeta et dans la plaine de Ćemovsko.

Les Komovi sont la propriété commune de la tribu, mais les cabanes estivales des éleveurs appartiennent en propre à chaque zadruga.

Ces cabanes s'élèvent ordinairement sur les cirques, sur les terrasses de ces cirques et sur le pourtour des vallées en auge.

Les bâtiments construits sur le versant Nord-Est des Komovi sont: une maison en planches, divisée, la plupart du temps, en deux pièces distinctes par une cloison, sur le versant Sud-Ouest des Komovi c'est une construction d'une pièce, en pierres.

La ligne de délimitation entre les endroits constamment habités et ceux qui ne le sont que momentanément n'est pas la même sur les deux versants. Sur celui habité par les Vasojevići les habitations permanentes montent jusqu'à 1.600 mètres et ne sont pas loin des cabanes estivales des éleveurs, tandis que sur le versant habité par les Kuči cette distance est plus grande.

Sur les Komovi on élève surtout les moutons, dont le peuple tire le plus de profit. Les moutons fournissent la laine et le lait, dont on fait le fromage et la crème de lait. Les habitants tirent aussi un réel profit du bétail vivant qu'ils vendent sur les marchés de Podgorica, d'Andrijevica et de Berane; auparavant ils les conduisaient à Kotor et à Skadar.

Mihajlo B. Pajković.